
MAROSÁN BENCE PÉTER¹

A Nyugat hajnala. Weber az Európa-centrizmus eredetéről

The Dawn of the West. Max Weber about the origins of Europe-centrism

One of the most important questions in the historical social sciences is the problem what factors made Europe successful in the last five hundred years. This success could be demonstrated on economic (modern capitalism, industrial society), scientific (modern, systematic, abstract empirical sciences), social (modern bureaucracy, state, democracy) dimensions, on the field of economic growth and for a certain degree also on the field of culture. Social scientists approached this problem from different points of view, highlighting essential factors which played principal role in this project (such as the role of European institutions). Max Weber's idea concerning the fundamental role of Protestant work-ethics was one of those theories; and it made an important contribution to the answering of this question, drawing the attention to the peculiar importance of ideological factors.

Max Weber volt az első, aki rendszeres formában, valóban tudományos, szerteágazó alapossággal megvizsgálta azt a kérdést, hogy miképpen vált az lehetségessé, hogy Nyugat-Európa került a világ jelképes középpontjába, és a huszadik század kezdetére a Nyugat vált nem csak a világ gazdaságilag, iparilag és technológiailag legfejlettebb régiójává, de szellemi-kulturális téren is a nyugati kultúra alkotásai és teljesítményei hódítottak teret maguknak a világ különböző részein; jóval inkább, mint amennyire a keleti, távol-keleti és más kultúrák-, és civilizációk szellemi teljesítményei terjedtek el a nyugati világban. Ez Weber korában ténynek számított, tudományos szempontjából viszont azt a kérdést vetette fel, hogy milyen feltételek mellett vált ez lehetségessé, és milyen tudományos magyarázat adható erre a tényre.

Azóta sok ilyen elemzés, kutatás született, melyek azt próbálták feltárni, miképpen vált a világ Európa- és Nyugat-centrikussá. Az egyik közelmúltban íródott híres kísérlet, Jared Diamond antropológus, biológus „Háborúk, járványok, technikák” című könyve, szintén ezt a kérdést próbálja meg körüljárni.² Ott a könyv elején ausztrál bennszülött barátja hasonlóképpen ezt a kérdést teszi: „miért van az, hogy ti jöttetek ide, és hódítottatok meg bennünket, és nem mi mentünk oda hozzátok, és igáztunk le titeket”. Diamond, részben az evolúciós biológia eszközeivel felvértezve, megpróbálja a lehető legaprólékosabban felvázolni és elemezni ezt a kérdést, és ahhoz a megoldáshoz jut el, hogy szükségesek voltak bizonyos alapvető természeti-földrajzi adottságok ahhoz, hogy az európai civilizáció kibontakozhasson. Alapvetően az ilyen földrajzi, az élőkönyezetben lévő sajátosságok iránt érdeklődik: Diamond leírása szerint ahhoz, hogy a mi civilizációnk a jelenlegi formájában kibontakozhasson, elengedhetetlen volt az, hogy a környezet bizonyos kihívásokat támasszon velünk szemben, viszont ezek a kihívások ne legyenek nagyon magasak, oly módon, hogy az élet nagy részét a létért folytatott küzdelem teszi ki.

¹ BGF Külkereskedelmi Kar, Közgazdasági és Társadalomtudományi Intézeti Tanszék, tanársegéd

² Jared Diamond, Háborúk, járványok, technikák, Budapest: Typotex kiadó, 2006.

Így az ő elemzéseiben a civilizációs kibontakozáshoz nem megfelelő környezet például az északi sarkkör, ahol az extrém hideg és a táplálék szűkös volta a létfenntartáshoz veszi igénybe az emberi energiák döntő többségét, de ahol nincs kihívás (egy édeni szigeten, vagy területen, ahol a banán magától nő a fán), ott szintén nem indulhat be a fejlődésnek ez a dinamikája. Ahol elkezdnek civilizációk kibontakozni, ott pedig számos apróság együttállása dönt arról, hogy melyik tud jobban, illetve kevésbé fejlődni. Amerikában például a fő eleség, a kukorica, nem tudott annyi energiát adni, mint Európában a búza és a gabona, és nagy hátrányt jelentett az is, hogy Amerikában az európai invázióig nem volt ló (kb. i.e. 7000 körül az Amerikában őshonos vadló kipusztult, néhányak szerint kipusztították).

Jared Diamond aprólékos antropológiai, biológiai és geográfiai jellegű elemzései azonban csak a tények egyik oldalát nyújtja. Max Weber főként az eszmei motívumok, az ideológiai tényezők érdekelték; és úgy tette fel a kérdést, hogy adott társadalmi faktorok meghatározott konstellációja esetén (értsd: ilyen és ilyen felépítéssel és intézményekkel bíró társadalom mellett) milyen speciális ideológiai motor kellett ahhoz, hogy a XVII. században megindulhasson a „tőkeakkumuláció lavínja” és felpörögjön az európai gazdaság, olyan módon mégpedig, hogy Európa – és „leányállalatának” tekinthető Észak-Amerika – előnye fokozatosan nőtt, majd úgyszólván behozhatatlanná vált a többi civilizációval és kultúrával szemben.

Jared Diamond, biológusként és antropológusként, a feltételek egy jól körülhatárolható körét vizsgálja, nevezetesen az objektív, főként természeti feltételeket. A kortárs civilizációkutatók, mint Samuel Huntington és tanítványa, Francis Fukuyama, leginkább az intézményekben (szabad piac, hatalommegosztás, bürokrácia, a hatalomban lévők elszámoltathatósága, a különböző társadalmi intézmények szuverenitása, stb.) látják Európa és általában a Nyugat sikerének a kulcsát.

Kilencven évvel korábban Weber arra tett kísérletet, hogy korának tudományos színvonalán, kora tudományos eszközeivel lehetőleg minden feltételt megvizsgálja, és ennek alapján alakítson ki egy hipotézist arról, hogy mely feltételek megléte szükséges, elengedhetetlen és elégséges ahhoz, hogy egy kultúra az európaihoz hasonló pályát járjon be. Ebbe nála az objektív természeti feltételek vizsgálata is beletartozott – ismeretes módon az ideál-típus fogalomalkotás példái között szerepelnek a „középkori tengerparti város”, valamint a partvidéktől távol eső, „középkori szárazföldi város” esetei is.

Weber azonban, filozófiai irányultságánál is fogva, leginkább a szubjektív-eszmei feltételekre volt kíváncsi. Weber, noha közgazdaságtant, jogot, történelmet tanult, nagyon alapos filozófiai képzettséggel is bírt. 1920-ban bekövetkezett halálakor mondott gyászbeszédében Karl Jaspers nem véletlenül nevezte őt „Korunk legnagyobb filozófiai elméjének”. Érdekes módon, amellyel, hogy Weber a modern szociológia egyik megalapítója volt, kezdetben kifejezetten ellenezte, hogy „szociológiának” nevezzék, amit ő művel, mivel akkoriban – az 1880-as, '90-es években – a szociológiához főként Auguste Comte, Ferdinand Tönnies és Herbert Spencer nevét volt szokás asszociálni, akik koruk természettudományos módszerezsményének alapján bocsátkoztak a társadalom általános tudományát megkonstruálni próbáló kísérletekbe, amelyekről Weber jobbnak látta távol tartani magát.³

³ Vö. Wolfgang Schluchter, *Rationalism, Religion and Domination: a Weberian Perspective*, California: University of California Press, 1989: 3.

A társadalomtudományok születésekor Weber belebocsátkozott az úgynevezett „demar-kációs vitába”, melynek tétje az volt, hogy a humántudományok módszere a természettudományokéval megegyező kell, hogy legyen, vagy az előbbieknek egy nekik megfelelő, specifikus módszerre van szükségük. Weber – kantianusként – az utóbbi álláspontra helyezkedett. A természettudományok természeti jelenségeket magyaráznak („erklären”), a humántudományok viszont kulturális jelenségeket kell, hogy megértsenek („verstehen”). A humántudomány („Geisteswissenschaft”) nem tud elvonatkoztatni attól, ami a cselekvők fejében megy végbe, a humántudományok – köztük a szociológia – lényegéhez tartozik az is, hogy megértsék a társadalmi jelenségek szubjektív dimenzióját is. Saját társadalom-tudományos alapvetéséhez éppen ezért Weber egy komplex intencionalitás-elméletet (szándékosság-elméletet) dolgozott ki.

A társadalomtudomány módszerének kialakítása közben Weber rendkívül sokféle hatást magába fogadott; a két legfontosabb filozófus azonban számára Kant és Nietzsche volt. Az ember értékteremtő és értéktételező képessége volt az, ami érdeklődésének egyik középpontját képezte. Az 1880-as, '90-es években zajlott az úgynevezett értékelméleti vita, mely egy közgazdaságtani polémia volt arról, hogy az értékek vajon inkább objektív (Marx és a marxizáló szerzők), vagy szubjektív jellegűek (Osztrák Iskola). Noha korának vitáiban Weber inkább közvetíteni próbált a különböző álláspontok között, illetve az ellentétek meghaladására törekedett, ebben a kérdésben inkább az Osztrák Iskola álláspontjához került közel. Marxhoz, a szociológia egy másik alapító figurájához, ambivalens viszony fűzte: amellet, hogy sok kérdésben elutasította Marx álláspontját, aki számára egy provokatív, de egyúttal ösztönző elem is volt, másfelől sok tekintetben elfogadta, és saját gondolataiba pozitíve is beépítette Marx egyes megfontolásait.

A legfontosabb kérdés, amelyben Weber polemizált Marxszal, vagy legalábbis Marxnak a korabeli nyilvánosság számára hozzáférhető szövegeivel (hiszen a marxi hagyaték egy fontos része még sokáig nem fog bekerülni a recepció-történetbe), az az eszmei tényező, az ideológiai funkció alárendelt szerepe a társadalmi fejlődésben. A korban általánosan elterjedt Marx-kép szerint: a gazdasági alap meghatározza a szellemi-ideológiai felépítményt, és ez a „felépítmény” csak korlátozott autonómiával bír, sőt: egyes olvasatok szerint szellemi életünket a gazdasági alap egy-az-egyhez típusú módon teljesen determinálja. (Ez utóbbi olvasatról azóta világosan kiderült, hogy téves: Marxnál az „alap” csupán mozgásteret, keretet jelöl ki a szellemi élet számára). Weber viszont úgy gondolta, hogy a társadalom nagy rendszerei közül mindegyik egyformán fontos (a jog, az intézmények, a szokások, a kulturális tényezők, a gazdaság – valamint döntőek lehetnek a társadalmon kívüli természeti faktorok is); és meghatározott konstellációban bármelyik kitüntetett szerepre tehet szert a többihez képest a társadalmi fejlődés menetén meghatározásában.⁴ Ez volt a helyzet Weber szerint az újkori Európa esetében is, amikor a protestáns, és specifikusan a kálvinista vallás tett szert egy olyan szociológiailag központi szerepre, amely megadta a kulcsfontosságú lökést a modern kapitalista gazdaság kialakulásához, és pályára állította Európa fejlődését.

⁴ Vö. Weber, A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, Budapest: Gondolat kiadó, 1982: 20-21. „A gazdaság alapvető jelentőségéből kiindulva minden ilyen irányú magyarázatnak elsősorban a gazdasági feltételeket kell figyelembe vennie. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül a fordított irányú kauzális összefüggést sem, hiszen mind a racionális technika és a racionális jog, mind pedig a gazdasági racionalizmus keletkezése függ általában az emberek olyan képességeitől és készségeitől is, melyek bizonyos fajta gyakorlati-racionális életvezetésre vonatkoznak. Ahol ezt lelki természetű gátak akadályozták, ott súlyos belső ellenmondásokba ütközött a gazdaságilag racionális életvezetés kifejlődése is”

Weber leírása alapján egyedülálló feltételek kellettek ahhoz, hogy Európában a protestantizmus, és konkrétan a kálvinizmus kialakulhasson, és szintén hasonlóan specifikus körülmények együttállására volt szükség ahhoz, hogy azután a kálvinizmus elterjedhessen, és ideológiai motorrá válhasson a modern európai fejlődésben. Azzal viszont, hogy mindezek a – szükséges, de önmagukban nem elégséges – feltételek fennálltak, a kálvinizmus úgyszólván elkerülhetetlenül „lökte” Európát a robbanásszerű fejlődés útjára; pontosan egy robbanási folyamat megállíthatatlanságával és erejével. Mi volt a kálvinizmusnak az a jellegzetessége, amely lehetővé tette az európai fejlődés diadalútját, és végső soron az Európa-centrizmus kialakulását? Weber szerint: „a világaluraló asketizmus” („der weltbeherrschende Asketizismus”). Ez vezetett egy szigorú, fegyelmezett életvezetéshez, és az élet minden területén érvényesülő racionalizációhoz. Ebben az attitűdben benne foglaltatott „a világ varázslat alóli feloldása” („Entzäuberung”), mely mindenütt a racionális összefüggéseket kutatta, és a 18. századi felvilágosodásban azután a „világ varázslat alóli feloldásának” ez az éthosza fordult szembe magával a vallással, amely az utolsó, még nem varázstalanított dolog volt ebben a világban. A felvilágosodás, és specifikusan a francia felvilágosodás, Weber szerint semmi más nem volt, mint ennek az eredeti vallásos attitűdnek a szekularizációja.

Weber összehasonlítja egy sor világvallást, pontosan ebből a szempontból – és a valláson túl végigkíséri az egyes társadalmak részletes fejlődési útját, a nagyobb társadalmi alrendszerekre való tekintettel. Pontosán igyekszik megokolni hipotézisét, hogy miért pont itt Európában, és miért pont a kálvinizmus. Ennek során felosztja az egyes vallásokat aszerint, hogy hogyan viszonyulnak a világhoz, az emberhez, a racionalitáshoz. Weber elemzéseit, mint egyébként, itt is egy sor különbségtétel jellemzi: egy vallás nála lehet: 1. aktív/passzív, 2. asketikus/kontemplatív, 3. a világ felé forduló/a világtól menekülő („Weltflucht”), 4. eksztatikus/nem-eksztatikus, stb.⁵ Arra jut, hogy a kálvinizmusban egyesültek azok a feltételek, amelyek a legalkalmasabbá tették, hogy a kapitalizmus, még vallási köntösbe bújtatott ideológiájává váljék. A távol-keleti vallások (taoizmus, konfucianizmus, buddhizmus, hinduizmus) többnyire kontemplatívok, passzívok, és misztikusak. A katolicizmus a világ jelentőségét tagadó, a világtól elforduló vallás, amely nem tulajdonít tényleges fontosságot a világ uralásának. A **lutheránus** protestantizmus pedig hangsúlyosan az érzést helyezi előtérbe. A **kálvinizmus** az, amely a világ uralásának fontosságát tanítja, a kemény, beosztó, felhalmozó, racionális munkát, és a munka mind jobb megszervezését, valamint a világ megismerésének e tekintetben való jelentőségét. A kálvinizmus ugyan determinista, azt tanítja, hogy már eleve eldöntött, ki jut üdvösségre, és ki kárhozik el, viszont azt is állítja, hogy a kemény munka, és a munka általi boldogulás, ha nem is biztosítja az üdvözülést, de legalábbis jele **lehet** a kiválasztottságnak.

Weber téziseinek egyik nagy próbaköve a **zsidóság**: a felsorolt alapmotívumok jelentős része ugyanis a zsidó vallásban megtalálható, azt leszámítva, hogy a zsidóság nem hisz az eleve elrendelésben, és a kálvinizmussal szemben világigenlő. A zsidóságról viszont azt mondja Weber, hogy „páriavallás”,⁶ azaz – alkalmanként rendkívül nagy nyomás alatt – épp hogy csak megtúrték Európa országaiban, ily módon esélye sem lehetett arra, hogy ideológiai motorrá váljék.

⁵ Vö. Schluchter, 1989: 142, 144.

⁶ Max Weber, A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, Budapest: Gondolat kiadó, 1982: 388.

Fontos hangsúlyozni, hogy a lutheránus protestantizmusban is jelen voltak az aszketikus hivatássetika momentumai, a kálvinizmust azonban Weber e tekintetben még alkalmasabbnak látta erre a szerepre. A protestáns hivatássetika azt írja elő, hogy életünk minden percét pontosan osszuk be, és szenteljük a munkának, mert csak ez lehet az üdvösségre vezető út, illetve annak jele. Ennek az attitűdnek tipikus megnyilvánulásaként idézi Weber Benjamin Franklin naplójának szavait: „Aki haszontalanul elpepecseli öt schillinget érő idejét, az elveszített öt schillinget, s ugyanígy a tengerbe is hajíthatott volna 5 schillinget. Aki elveszít 5 schillinget, az nem csak ezt az összeget veszíti el, hanem mindazt, amit az iparban felhasználva kereshetett volna vele – ami egészen jelentékeny összeggé nő, mire egy fiatalember magasabb kort ér el”.⁷

A racionalizáció azután nem csak a munkafolyamatra, az egyes alkotó-tevékenységekre, a természet megismerésére terjed ki, hanem az államszervezésre. Aminek különleges szerep jut a modern társadalom kifejlődésében az weber szerint a bürokrácia. Ezen a téren is összehasonlítja a különböző szervezetek államapparátusát és adminisztratív rétegét, hogy feltárhassa, miben állt az európai országok bürokratikus rétegeinek sajátossága. Az egyik jellemző példa: a kínai bürokrácia. Kínában magasan fejlett adminisztratív réteg volt. Ez azonban anti-innovatív, örökletes, és tradícióhoz kötött volt, amely megakadályozta a valóban hatékony, racionális működést.⁸ A közel-keleten, a szultánátusban működő bürokrácia viszont teljesen alá volt vetve a szultánnak, aki valamely hivatalnok pozícióját bármikor megszüntetethette, és ott éppen a bizonytalanság, az uralkodónak való totális kiszolgáltatottság és alávetettség akadályozta meg a bürokrácia hathatós funkcionálását. A bürokráciának relatív önállóságra, rugalmasságra, a bürokratáknak pedig a technikai tudás, a rátermettség alapján való kiválasztására volt szükség ahhoz, hogy a modern társadalom-szervezés létrejöheszen.

Számos társadalom, civilizáció történetét végigkísérve (az egyes társadalmi intézmények szintjére lebontva), Weber elemzi a különböző strukturális analógiákat, ahogy az európai történelmet tanulmányozva elemzi a modern társadalmi formációk előformáit is, (így hosszan, több helyen vizsgálja a kapitalizmus antik római formáját is). Megpróbálja rekonstruálni mindazokat a faktorokat, amelyek elengedhetetlen feltételként szolgáltak ahhoz, hogy „a világaluló aszkétizmus” vallásos attitűdje kialakuljon, és amelyek segítették a modern kapitalizmus kibontakozását, amelyek azonban önmagukban – Weber szerint – nem lettek volna elégségesek ahhoz, hogy a 17-18. században lezajló robbanásszerű fejlődés elinduljon. Ehhez szerinte – minden természeti, társadalmi és gazdasági faktorial együtt – elengedhetetlen volt az univerzális, minden területre kiterjedő racionalizáció, és ily módon a világ varázstalanításának motívumát magában hordozó protestáns etika megjelenése és elterjedése, mely azután a „világaluló aszkétizmus” attitűdjével tette egyedülállóan termékeny az újkori kapitalista gazdálkodást.

⁷ I.m. 46.

⁸ Ld. Schluchter, 1989: 359.

IRODALOMJEGYZÉK

DIAMOND, JARED: *Háborúk, járványok, technikák*, Budapest: Typotex kiadó, 2006.

WEBER, MAX: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*,

Budapest: Gondolat kiadó, 1982.

WEBER, MAX: *Világvallások gazdasági etikája*, Budapest: Gondolat kiadó, 2007.

SCHLUCHTER, WOLFGANG: *Rationalism, Religion and Domination: a Weberian Perspective*, California: University of California Press, 1989.

SCHLUCHTER, WOLFGANG: *Razionalismus der Weltbeherrschung: Studien zu Max Weber*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980.